

JURI FRANCO

Italijani v Jugoslaviji

(ob izginjanju ene izmed manjšin)

Paradoks namesto uvoda

»Preporod« italijanske narodnostne skupnosti v Jugoslaviji se začelja v trenutku, ko se le-ta že dobro zaveda svoje (ne)prihodnosti; ob zavesti, da je kot izginjajoča etnična (nacionalna) skupnost pod kritično stopnjo temeljnih dejavnikov, ki omogočajo skupnostno reprodukcijo, in da nima učinkovitih vezi s prostorsko celoto lastnega etničnega in kulturnega ozemlja.

Italijanska skupnost v Jugoslaviji je danes maloštevilna in prostorsko izrazito razčlenjena in razpršena skupnost. Njena »krhka nacionalna zavest« je izraz globoke in nujne krize, ki jo ta kategorija doživlja vsepovsod v razvitih postkapitalističnih družbah združujoče se zahodne Evrope, tudi v Italiji, sama pa ni sposobna sprejeti izziva pospešene kulturne hibridizacije, kar jo vodi k hitri asimilaciji z večinskim in dominantnim okoljem, ne da bi bili za to izpolnjeni potrebni (sicer še delujoči) umetno (politično) ustvarjeni pogoji. Smo torej pred zgodovinskim paradoksom izginjanja in asimilacije ene izmed formalno-pravno najbolj varovanih narodnostnih manjšin v Jugoslaviji.¹

Za boljše razumevanje pojava ne gre prezreti kompleksnosti dinamike, ki je v zadnjih desetletjih privedla do naglega razkroja in izkoreninjenja etnično italijanskega dela Istre. Nujen in koristen je zato sintetični pregled nad poglobitvimi značilnostmi in etapami, ki zaznamujejo dinamiko italijanskega etnosa v Istri in Kvarnerju v povojnem obdobju.

Obenem ne bo odveč, če se za trenutek ustavimo pri definiciji pojma »avtohtonost«, saj je prav ta ključ za razumevanje tolikšnih prizadevanj po varovanju vsakršne etnične in nacionalne manjšine v naši – zlasti slovenski – ustavno-pravni teoriji. Avtohtonost posamezne etnične, nacionalne ali kulturno-jezikovne skupnosti je sinonim za dolgotrajen in ukoreninjen obstoj specifičnega kulturno-civilizacijskega sistema v prostoru in času, kjer so opazni elementi nenehnega reproduciranja njenih bistvenih etnično-tvornih prvin; teritorialnosti (ki se kaže v fiziognomiji kulturne dediščine, itd.) in kulturno-antropološke podobe (jezika-narečja, onomastike, vere, kolektivne ritualnosti, tradicij, občutka pripadnosti danemu etničnemu in jezikovnemu krogu, itd.). Avtohtonost pomeni kontinuiteto skupnostnega sistema ne glede na sedanjo številčnost in strnjenost skupnosti. Pri Italijanih v Istri in Kvarnerju sta upad števila in razkroj njihovih etnično-tvornih prvin

¹ Temeljne in posebne pravice narodnostnih skupnosti v SR Sloveniji so določene v republiški Ustavi (čl. 1, 250, 251), v statusih narodnostno mešanih občin, v raznih republiških zakonih (o šolstvu, kazenskem postopku, itd.) in drugih normativnih aktih, ki se nanašajo na dvojezična območja.

predvsem posledici političnih in raznarodovalnih posegov v povojnem obdobju, mednarodnih sporazumov ter s tem povezanega velikega odseljavanja (t. i. ekso-dusa) več sto tisočev Istranov. Zato je danes – ko številčnost in ozemeljska gostota ne moreta več pomeniti oprijemljivih parametrov – prav avtohtonost edini vidik, ki maloštevilnim Italijanom v Jugoslaviji daje občutek pripadnosti ter spodbuja ohranjanje narodnostne identitete.

Po podatkih iz zadnjega popisa prebivalstva (1981) naj bi v SFR Jugoslaviji bilo 15.132 narodnostno opredeljenih Italijanov. Statistike iz zadnjih štirih desetletij opozarjajo na izrazito upadanje števila tega manjšinskega prebivalstva. Leta 1948 je na takratnem ozemlju SFRJ (brez cone B Svobodnega tržaškega ozemlja – STOJ) živelo 79.575 prebivalcev italijanske narodnosti. V istem letu jih je v coni B STO živelo 22.140. V popisu leta 1961 je bilo le še 25.615 prebivalcev italijanske narodnosti. Leta 1971 se je njihovo število zmanjšalo na 21.791. V zadnjem štetju je bila vsota italijanskega življa okrnjena še za dobro tretjino.

Ob upoštevanju zgolj statističnih trendov bi lahko brez pomislov skleпали, da italijanska manjšina neusmiljeno »ugaša«. V večini krajev avtohtone italijanske naselitve (npr. v Kopru, Izoli, Piranu, Umagu, Bujah, Poreču, Vrsarju, Rovinju, Labinu, Puli, Opatiji, Reki, itd.) je fizična navzočnost italijanskega življa okrnjena že do take mere, da značilnih elementov etnične teritorialnosti skoraj ni več. O pravi etnični skupnosti, taki, ki relativno še razpolaga s svojim tradicionalnim bivalnim-gospodarskim prostorom, lahko govorimo le v zvezi z naseljem Gallesano (Galižana) pri Puli. To je namreč še edino istrsko naselje z večinskim italijanskim prebivalstvom (nad 60%), kjer se, tudi zaradi vztrajanja ruralnih prvin, kljub vse večji zaposlenosti domačinov v sekundarnih panogah, ohranjajo nekatere istrsko-italijanske skupnostne kulture v izvirnem pomenu besede. Nekaj podobnega – čeprav v občutno skromnejši obliki – je zaslediti v naseljih Sissano (Šišan), Dignano (Vodnjan), Rovigno (Rovinj), Valle (Balah), Cherso (Cres) in v Bujšćini. V očitnem nasprotju z razporejenostjo italijanskega prebivalstva pred drugo svetovno vojno (osredotočenega pretežno v urbaniziranem okolju priobalnih mest) se danes relativno strnjena skupnost z etničnimi značilnostmi ohranja v bolj perifernih ruralnih predelih. Večja socialna mobilnost ter tudi izrazitejša instucionalna navzočnost Italijanov sta nedvomno bolj značilni za dinamično urbanizirano okolje, kjer maloštevilnost in prostorsko raztresenost pripadnikov narodnosti kompenzirata njihova večja organiziranost na politično-predstavniški in prosvetno-kulturni ravni ter večja stopnja statutarno-zakonodajnih normativov v prid narodnosti (dvojezičnost, samoupravna telesa, šole, ustanove, informacije, itd.).

Dejstvo je, da zgolj iz statističnih podatkov, ki nam jih ponujajo popisi prebivalstva, ni moč razbrati dejanskega oz. objektivnega stanja italijanske skupnosti. Upadanje števila Italijanov ni nujno povezano s fizičnim izginjanjem nosilcev manjšinskega etnosa. Narodnostno opredeljevanje po ustaljenih vzorcih jugoslovanske nacionalne politike je v Istri že od nekdaj samo po sebi dvomljivo, sporno in problematično iz več vidikov; »istrska razsežnost« že po svoji zgodovinski naravi in kompleksnosti prepletanja več akulturacijskih momentov otežuje oblikovanje narodne zavesti. Le-ta je bila nekoliko bolj aktualna v bližnji preteklosti, ko se je narodno opredeljevanje Istranov nanašalo na sicer labilno in spreminjajoče se razmerje moči med težnjami italijanskega iredentizma in slovanskega (hrvaškega in slovenskega) nacionalnega preporoda po čim večji ekspanziji v obdobju razpada avstro-ogrškega cesarstva.

Narodnostno opredeljevanje je še posebej problematično danes, ko večina Istranov, pripadnikov italijanskega jezikovnega kroga, izhaja iz narodnostno

mešanih zakonov. Tako se kulturna in jezikovna pripadnost vse bolj oddaljuje od klasične in subjektivne pripadnosti svojemu narodu. Ob pomanjkanju zanesljivih bikulturnih dimenzij in komparativnih prednosti v manjšinskem krogu »mešanec« izbere asimilacijo s prevladujočo večino.

Pri taki izbiri pa pridobivajo kvantitativni dejavniki vse večjo vlogo. Koliko so vendar statistični podatki relativni, med drugim ponazarjajo nekatere ugotovitve iz terenskih raziskav,² po katerih je vidno, da delež prebivalstva z italijanskim materinim jezikom presega delež opredeljenih Italijanov. V slovenskem delu Istre, je na primer, največje neskladje med pojmom narodnosti in materinim jezikom zaznati prav pri italijansko govorečem prebivalstvu. Le 72,7% tega prebivalstva (1787 oseb) se je po narodnosti opredelilo kot italijansko, 670 ali 27,3% pa drugače. Takšno neskladje je še večje v Bujščini, Poreščini in na Cresu. Na slednjih dveh območjih italijansko (istrsko-beneško) govorečemu prebivalstvu niso zagotovljene temeljne jezikovno-narodnostne pravice.

V tem neskladju je moč določiti med nacionalno (subjektivno) in etnično (objektivno) kategorijo. Premikanje te ločnice pa je odvisno od vrste dejavnikov, med katerimi so psihološki in politični primarni.

Manjšina kot politični objekt

S političnega vidika sta italijansko narodnost najbolj prizadevali povojna revolucionarna preobrazba in priključitev Istre k Jugoslaviji. Kljub relevantni socialistični tradiciji italijanskega delavskega gibanja v Istri v predvojnem obdobju (labinska republika, marksistična teoretičarka Giuseppina Martinuzzi, socialistična gibanja v Izoli, Piranu, Rovinju, Puli, itd., precejšnja udeležba istrskih Italijanov v mednarodnih brigadah v Španiji, itd.) se večina Italijanov novim okoliščinam po drugi svetovni vojni in dokončni določitvi državnih meja ni prilagodila. Nacionalizacija, prisilna kolektivizacija, stalinistični teror in – po letu 1948 – lov na kominformovce so pospešili odseljevanje velikega števila prej Jugoslaviji naklonjenih Istranov.

Eksodus ni prizanesel niti precejšnjemu delu istrsko-slovanskega prebivalstva. Izbira (opcija) je bila predvsem ekonomska in politična, le posredno nacionalna. Odseljevanje večjega dela Istranov (nad 50% celotnega polotoškega prebivalstva) je bilo za preostale maloštevilne Italijane vsekakor usodno.³ Odhajali so mladi, delavci, kmetje, obrtniki, strokovnjaki, intelektualci. Zdesetkana manjšina je čez noč ostala brez potrebnega intelektualno-kadrovskega okostja in označena z izredno neugodno demografsko, socialno in gospodarsko strukturo. Povojni revolucionarni posegi pa so jo dokončno ločili od tradicionalnih materialnih temeljev ter upravljanja z lastnim bivalno-gospodarskim prostorom. Začelo se je obdobje naglega prestrukturiranja istrske ekonomije ter pospešenega priseljevanja novega prebivalstva iz drugih predelov države.

Politični monizem pa je od preostalih Italijanov terjal absolutno lojalnost novemu ideološkemu sistemu in podrejenost novi razvojni strategiji. Italijanska manjši-

² Nekaj takih raziskav sta izvedla Geografski inštitut (V. Klemenčič, I. Priry, R. Genorio, R. Repolusk) in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

³ Vprašanje kvantifikacije množičnega izseljevanja Istranov je še vedno sporen predmet razprav, študij in zgodovinskih analiz. Žal pa je bila ta kompleksna tematika večkrat prepuščena neobjektivnim in enostranskim ocenam, pri nas v Jugoslaviji pa jo je zgodovinske povsem ignoriralo. Po najzanesljivejših ocenah naj bi do konca petdesetih let Istro in Kvarner zapustilo od 250 do 300 tisoč prebivalcev.

na je de jure in de facto postala vzdrževana skupnost, njena usoda pa je bila vse bolj odvisna le od trenutnih konjunktur, interesov in potez večinske vladajoče partijske birokracije.

Obdobje po letu 1953 je zaradi »tržaške krize« in vse bolj napetih odnosov z Italijo pomenilo nadaljnji korak k raznarodovanju italijanskega življa. Odpravljena je bila dvojezičnost, marsikje so bile italijanske šole in ustanove (krožki) z odloki in navzočnostjo funkcionarjev Uprave državne varnosti zaprte čez noč (npr. v Labinu, na Lošinju, Cresu, v Opatiji, Pazinu, na Reki, v Sečovljah, itd.).

Po sklepanju »londonskega memoranduma« (1954) in dokončni določitvi državnih meja pa so bile narodnostne pravice omejene na minimalno zaščitno stopnjo, določeno v mednarodnih in meddržavnih sporazumih. Položaj in stanje »rdečih Italijanov«, ki so se po končanem eksodusu, in sicer odločili za Jugoslavijo, nista bila več predmet zanimanja in prizadevanj italijanskih državnih oblasti.

Šele v šestdesetih letih se začenja obdobje »popuščanja napetosti« in ponovnega vzpostavljanja nekaterih narodnostno-varstvenih normativov. Ta proces poteka v Sloveniji dokaj hitreje tudi zaradi novega odnosa do narodnostne politike, ki ga narekujejo slovenski pragmatizem do lastnih ogroženih manjšin v zamejstvu in Kardeljevi decentralizacijski pogledi na nacionalno vprašanje. Z Ustavo iz leta 1974 SR Slovenija omogoča in podpira ustanavljanje posebnih Samoupravnih interesnih skupnosti za prosveto in kulturo narodnosti v etnično mešanih občinah Istre in Prekmurja. S tem se asimetrična obravnava italijanske narodnosti v sosednjih republikah (Sloveniji in Hrvaški) stopnjuje. Italijanom na Hrvaškem, torej pretežni večini, še do danes ni bilo vrnjeno tisto, kar je bilo odvzeto v petdesetih letih. V nasprotju s slovenskim prizadevanjem po čim večji pravni enakopravnosti avtohtonih narodnosti, ne glede na njihovo število in strnjenost, je hrvaška regionalna politika že leta 1972 predlagala ustrezen »ključ« za reševanje nacionalnega vprašanja v Istri: preštevanje pripadnikov manjšine in določanje narodnostnih pravic le na podlagi števila in strnjenosti narodnostno opredeljenega italijanskega prebivalstva. V 44 letih italijanska narodnost kot »manjšina« še ni mogla oblikovati lastne politične fiziognomije. *Unija Italijanov Istre in Reke*, hrvaški komunistični partiji podrejena organizacija,⁴ je še edina uradna predstavniška struktura manjšine.

Avtonomija in dejansko samoupravljanje po Kardeljevi paradigmi ji nikoli nista bila omogočena. Edini resnejši poskus relativno avtonomnega delovanja na začetku sedemdesetih let je spodletel in se končal s prisilno odstavitvijo – po partijskem ukazu – takratnega predsednika »Unije« *Antonia Bormeja*. Za tem pa je ponovno zavlдалo zatišje in vse bolj frustrirajoče zapiranje manjšine v geto folklorizma in »večnega« vdanega istrskega nezaupanja.

Manjšina kot politični subjekt?

V enopartijskem in ideološko monolitnem sistemu, kakršen je zavlđal v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, so se nejugoslavanske narodnostne manjšine znašle v posebno neugodnem položaju. Zgodovinska senca dvajsetletnega fašizma in prejšnjega militantnega italijanskega iredentizma je »kompleks« italijanske narodnosti še posebej obremenjevala. Na ta zgodovinski kompleks je posredno vplival tudi odnos vladajoče birokracije. Često vzporejanje italijanstva s fašizmom je mar-

⁴ *Unija Italijanov Istre in Reke* je nastala v vasi Čamparovica julija 1944, in sicer kot sestavni del hrvaškega ZAVNOH-a. Svojo prvo plenarno zasedanje pod okriljem hrvaških oblasti je imela junija 1945 v Puli.

sikje stalnica tudi danes. Zgovoren je v tem pogledu dokument o varnostno-političnih razmerah, ki ga je aprila leta 1986 za interno uporabo pripravil in izdal občinski komite Zveze komunistov z Reke. V njem je med drugim izrecno obsojena zahteva po ponovni uvedbi dvojezičnosti na Reki; pri tem naj bi namreč šlo za »profašističen poskus reitalijanizacije jadranske obale po režiji italijanskih iredentističnih krogov«.

Prav tako zgovorni so nešteti poskusi regionalnih političnih forumov, diskvalificirati nekatere najbolj ugledne intelektualce italijanske narodnosti.

Posebno travmatično je na manjšino delovalo sojenje pred vojaškim sodiščem znanemu rovinjskemu fotografu Virgiliju Giuricinu, obtoženemu kaznivega dejanja – širjenja vojaških in državnih skrivnosti.

Po grobo in dokaj naivno montiranem prvostopenjskem procesu, na katerem je bil Giuricin obsojen na 11 let zopora, je znani umetnik preстал za rešetkami (v izolaciji) 12 mesecev. Nato je bil odpuščen zaradi »pomanjkanja dokazov«.

Giuricinova aretacija, ki naj bi pri šibki in prestrašeni manjšini delovala kot »svarilo«, pa je dosegla nasproten učinek. Leta 1987 je skupina koprskih Italijanov napisala in na javnost in institucije naslovila »apel«, s katerim je z nenavadno neposrednostjo opozarjala na agonijo italijanske narodnosti, zahtevala priznanje pravic odrezani manjšini na Cresu, Lošinj in še v nekaterih delih hrvaške Istre ter se odločno postavila po robu poskusom sprejemanja zveznega zakona o jeziki narodnosti (kjer bi se pravno uveljavilo načelo številčnosti in strnjivosti).⁵ Hkrati je apel vseboval izrecno zahtevo po politični demokratizaciji in omogočanju pluralističnega delovanja tudi v okviru manjšine. Prvič v povojni zgodovini je del italijanske narodnostne skupnosti neposredno pozival manjšino k dostojanstvenemu uporu proti logiki vdanosti, monolitizmu in politični podrejenosti.

Sledile so javne tribune, polemike, »rehabilitacije« nekdanj odrinjenih akterjev narodnostnega političnega življenja (npr. Bormerja), marca leta 1988 pa še ustanovitev prvega neodvisnega manjšinskega gibanja – *Skupine 88*. »Manjšinska pomlad« je od začetka spremljala vse večje porajanje novih organizacijskih oblik civilne družbe, zlasti v Sloveniji. Slovenska in manjšinska demokratizacija sta potekali vzporedno in v prepletanju podobnih prizadevanj po spoštovanju avtonomije in suverenosti nacionalnih subjektov, pravne države in človekovih pravic. Vprašanje političnega pluralizma, svobodnega tiska, jezikovnih pravic, odprtosti meje in svobodnih stikov z matico, približevanje Evropi ter vprašanja gospodarskih temeljev in luči prodiranja tržne ekonomije so tako postala jedro vse pogostejših in živahnejših razprav v okviru narodnostne skupnosti.

Žal se vse to dogaja v trenutku, ko o pravi narodnostni skupnosti ni več moč govoriti. Pomlad je za jugoslovanske Italijane prišla prepozno.

UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA

- Juri., F.: *Italijanska narodnost v luči prostorskega razvoja Kopra, dipl. naloga*, Ljubljana 1987, Filozofska fakulteta.
Repolusk, P.: *Narodnostni vidik geografskega proučevanja urbanizacije v Slovenski Istri*, Inštitut za geografijo v Ljubljani (Poročilo o delu za leto 1988).
Narodnostno mešana območja v SR Sloveniji, *Geographica Slovenica* 16, Ljubljana 1985, Inštitut za geografijo.
Quaderni III, Centro di ricerche storiche di Rovigno, Rovigno 1973.
Popisi prebivalstva (1961, 1971, 1981), Godišnjak SFRJ.
Poročila o položaju italijanske narodnostne skupnosti OK ZKH Reka (1972, 1989).

⁵ Pobudo za oblikovanje zveznega zakona o uporabi jezikov in nacionalnih simbolov narodnostnih skupnosti v Jugoslaviji je leta 1986 sprožila SR Srbija. Teze o zakonu so predmet javne razprave ne zvezni ravni, ki trenutno miruje zaradi odločnega nasprotovanja delegatov iz SR Slovenije in nekaterih delegatov iz SR Hrvaške.